

अथविश्वप्रकाशोत्तरखंडप्रारंभः

वि. ५
१

श्रागणेशायनमः॥ अथापस्त्वबशाखायामंसेष्टकर्मविधिः॥ आहिताग्नेस्तुविप्रस्यश्रोतमार्गोद्धिधायते॥ तत्रो
पायोयदानस्यादेशकालाद्युपद्रवैः॥ ऋत्विक्सहस्रायद्रव्यैश्चगतिर्यस्यनविद्यते॥ स्मार्तमार्गेनहित्वाज्योमृतत्वा
सर्वकर्मणां॥ विचार्यविश्वनाथेनानानामुनिमतानिवे॥ विश्वप्रकाशकारव्याहिरपठतिस्त्रवर्त्मना॥ कृतादौपूर्वतंत्रे
वैद्यक्षतरेपिविधानतः॥ स्मार्तकर्माणि सर्वाणि दृष्ट्वा कृत्वापरिश्रमः॥ नानाविशेषसहितैर्वोडशंपैतमेधिकं॥ कथं
तैकर्मषड्गुण्यमानयंत्विहसज्जनाः॥ पितृमेधं ब्रह्ममेधं पक्षद्वयमिहेरितं॥ आरण्यकेषष्टप्रश्नेपितृमेधः प्रकीर्ति
तः॥ ब्रह्मज्ञाने ब्रह्ममेधं सामान्यंपैतमेधिकं॥ अनाहिताग्नेर्विप्रस्यजातायांसंस्थितोनरः॥ स्नापयित्वातृतीर्थारो
प्रायश्चित्तं समाचरेत्॥ आरोपतिषिद्धसंस्काराणां पलाशविधिः॥ अनशनव्रतेनकस्यचिदुपरिअभोजनेनवा
शस्त्रेणोद्धनेनवापर्वततरपतनेनउदकेनकाष्ठारिनावामतिपूर्वकर्मात्मघातस्यतथाशुद्धादन्यत्ररातांगोविप्र

बांजलपतंगभृंगीरंष्ट्रिसर्पविष्करारिनिर्घातावेशाश्मभिः तथा पापंतिनो महापातकादिरोषयुक्तस्य विवाहं विना
वर्णवत्सप्रवृत्तस्य आत्मगर्भात्मभर्तृघातिनीनां च तीर्थराजं विना न्यत्रात्मघातिनां प्रसारमृतानां प्रत्यक्षशरीरे र
हनादयो न कार्यः । करणात्कित्विषी भवेत् । किंतु नारायणबलिं कृत्वा तच्छरीरं काष्ठे दृग्ध्वा कृत्वा जिनमधरलोमक
मास्तीर्य तत्र पलाशवृक्षैः कुशैर्वा पुरुषरूपे कृत्वोर्ध्वदैहिकं कर्म कुर्यात् ॥ ॥ तत्रादौ नारायणबलिः । कस्यांचिच्छुक्ते
कारश्यामन्यस्मिन् शुद्धदिने वानघादोस्मात्वा शुचिवा समीपरिधाया चम्यतिथिश्च वृणांते असुकगोत्रस्यासुकना
म्नः कृते तदात्मघातादि अपमृत्युजनित रोषनिवृत्तिपूर्वकं ओर्ध्वदैहिकाधिकारसिद्ध्यर्थं नारायणबलिं करिष्ये ।
तिसंकल्प्य ब्रह्मविष्णुप्रेतरुद्रयमरूपाः स्वर्णप्रतिमाः कृत्वा तान्नपात्रेषु सच तथा कलशपंचकं संस्थाप्य उदकेन
पूरयित्वा आपोहिष्ठेति ३ मंत्रैः सर्वोपधीर्य वा सततिलगंधपुष्पपत्रादिकं निक्षिप्य हरिण्यं च तेषु प्रक्षिप्य वस्त्रैः

वि.उ.

२

राधाघकलशे प्रतिमां संस्थाप्या वासुदेवोऽशोषचारेः पूजां कुर्यात् ॥ क्रमेण मंत्राः ॥ ब्रह्मणो हिरण्यगर्भ इति । विष्णोः पु
रुषस्तुक्तेन । प्रेतस्य परेतपितरः सोम्यागं भारे इति । रुद्रस्य कद्रुशयेति । यमस्य यमाय सोममिति । एभिरेव मंत्रैः क्र
मेण कलशपूजां प्रतिमापूजां च समेहं कुर्यात् ॥ प्रेतस्य नाम गोत्रे स्मृत्वा मुकगोत्राया मुकप्रेताय ब्रह्मणे श्रीनारायणा
य आसनं नमः ॥ अमुकगोत्राया मुकप्रेताय विस्मवे आसनं ॥ इत्यादि प्रयोगेण पाद्यमाचमनीयं स्नानं वस्त्रधूप
वातगंधपुष्पास्ततश्च परीषद्वैवेद्यतां बलहिरण्यानि दधात् ॥ ततश्च तुरस्त्रं स्थंडिलं कृत्वाग्निं प्रतिष्ठाप्य नारायण
बलिं विहितं चरुं करिष्ये ॥ तदंगमन्वाधानं च करिष्ये ॥ तन्नारायणः प्रधानदेवतास्त्रिष्टुं देवता तंडुलमयेन च
रुणा सद्यो यक्ष्ये ॥ तत्र सांगाः सर्वा देवताः सनिहिता भवन्तु ॥ अधनारायणा यजुर्हं निर्वपामि । इत्यष्टादशमुशी नि
र्वपेत् ॥ तस्मीन्निः एवं निर्वपाधि श्रयणांतं चरुं कृत्वा दद्यात् ॥ ज्यस्थाः त्यादित्यादिषट्पात्रप्रयोगाद्यग्निमुखान्ते चरुः ।

२

मभिघार्योद्वास्यप्रतिष्ठितमभिघार्योर्धरव्यापुपस्तीर्मावदानधर्मणाशयसहस्रशीर्षेतिपुरुषसृक्तेनाष्टादशाऊतीः
ऊत्वा नारायणायेदं नममेतिततो ब्रह्मादीनां तत्तन्मंत्रैरेकेकाऊतीऊत्वा अग्नयेस्विष्टकृते स्वाहेतिऊत्वासमिधमि
ध्मसं नहनं चाग्नेो प्रहस्य अनाज्ञातारि प्रायश्चित्ताऊतीऊत्वा नरपरिषेचनपूर्णपात्रोद्वासनं ब्रह्मविमर्जनां तं कु
रीत् ॥ ततः सव्यएव अन्यपात्रकृतचरुणा तिलमधुघृतशर्करायुक्तदशपिंडान् मधुना सह कृत्वा दक्षिणाभिसुरवाभ
त्वा अपां मे ध्यंयज्ञियमित्यारि मंत्रैः कुशास्तरणारि सर्वं कृत्वा पिंडं गृहीत्वा मुकगोत्राया मुकशर्मणे प्रेताय विस्वरूपिणे
यं पिंडः ॥ पुनः द्वितीयं गृहीत्वा तथैवोच्चार्य दद्यात् ॥ एवं दशपिंडं दत्त्वा पूजां गंधपुष्पाकुरिना कृत्वा पहारं दद्यात् पिंडान्
विस्मरेत् ॥ ततः प्रेतनामगोत्रे द्वितीयां तेन स्मृत्वा न्यकलशोदकेन प्रतिनाममये कुशास्तंबे पुरुषसृक्तेन प्रत्येचं ना
रायणं तर्पयामीति बलिं दद्यात् ॥ इदमं नं प्रेतायोपतिष्ठात्विति निवेदयेत् ॥ इदमेव वीरभोजनं नामंततस्तस्यां रा

वि. ३.

२

त्रोपूजां जागरणं कुर्यात् ॥ तत्र पंचदेवताभ्यस्त्रिविधं त्रिविधं फलं समर्प्य ॥ शर्करामधुगुडसर्पिषा निवेदयेत् ॥ ततः
प्रातस्नान्वाचस्यामुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्यानारायणबलिं विहितं ॥ एकोद्दिष्टविधानेन श्राद्धे पंचकं करिष्यति संक
ल्प्य पंचब्राह्मणान् कुशयवदूर्वीन्वासंस्थाप्य ब्रह्माध्वर्चनं कुर्यात् ॥ ब्रह्मण्यक्ष्णः इदं पाद्यं विष्णवे इदं पाद्यं अमुकप्रे
ताय इदं पाद्यं रुद्राय पाद्यं यमाय पाद्यं ब्रह्मणे इदमासनं एवं सर्वत्र ॥ इदमर्घ्यं इमानि वस्त्राणि ॥ अर्चनं स्वर्चितमस्तु ॥
प्रेतस्य नाम गोत्रे उच्चर्य ब्रह्मणे इदमसनं सोपस्करं सरसिणा कं स्वाहा नमः ॥ पृथ्वीते पात्रमित्याद्युक्ता एवं विष्णवे ॥ ए
वं प्रेताय उपतिष्ठतु ॥ रुद्राय यमाय च ॥ आमान्नं सोपस्करं सरसिणा कं दद्यात् ॥ अथाचांते पायसेन च रुणा वा शर्क
रातिलमधुघृतमिश्रितेन पंचपिंडं दद्यात् ॥ अपां मेध्यमित्याद्युक्ता पिंडास्तरणारिकृत्वा ब्रह्मणे एष पिंडः स्वधा
नमः ॥ विष्णवे एष पिंडः प्रेताये षपिंडः ॥ रुद्राय यमाय च दत्त्वा परितिलोदकं दत्वा पंचपिंडानां पूजादिकं कृत्वा पः पिंडा

३

नभ्यवरुहेत् ॥ एकस्मै ब्राह्मणाय प्रेतोद्देशेन गोभूतिलहिरण्यवस्त्रादिदद्यात् ॥ अक्षय्यस्थाने तिलदर्भतुलसीयुक्त
शंखोदकधारां दद्यात् ॥ ब्राह्मणेभ्योरक्षिणां दत्त्वा प्रेतस्य नाम गोत्रे उच्चार्य रंति लोदकं विष्णुरुपायोपतिष्ठतामिति
वाचयेत् ॥ कृतेनानेन नारायणबलिकर्मणा मुकगोत्रस्यामुकशर्मणः प्रेतस्योर्ध्वदेहिकाधिकारासिद्धिरस्तु निः
पापो भवतु ॥ एकांशं सालंकारं पापनिवृत्तये ॥ ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ कलशप्रतिमा वस्त्रादिकं सर्वं याज्ञिकायाः
चार्याय दद्यात् ॥ ततः स्नात्वा गृहमागत्य घृतशर्करापायसफल युक्तं भोजनं कुर्यात् ॥ ॥ इति विश्वप्रकाशे नाराय
णबलिः ॥ ॥ अथ सर्पबलिः ॥ जानाद्वा जानतो वापि सर्पं दृष्टो यदा भवेत् ॥ ओर्ध्वदेहं विधायापित सर्वं वा कृतक्रि
याः ॥ पक्षयोरुभयोर्भागान् पंचमीषु प्रपूजयेत् ॥ नागाद्वा सर्पतो वापि यदिरिदं मृतो भवेत् ॥ दृष्टो षण्मिदं तस्यैव पूजां
कुर्याद्यथाविधिः ॥ नारायणबलिकृत्वा ततः सर्पबलिं हरेत् ॥ कुर्यात्पिष्टमयीं लेखां नागप्रतिकृतिं भुवि ॥ अर्चये

वि. ३.

४

तांमिनेः पुष्टैः सुगंधैश्चंदनेन च ॥ प्रदद्यात्परीषोचतुंडलास्तुतिस्तानुक्षिपेत् ॥ आमपिष्टं गुडयुतं क्षीरं चानुं निवेद-
येत् ॥ उपस्थानं च देवत्वं मुंच मुंचा मुकं त्विति ॥ नमोस्त्विति मंत्रेण ये दोरोचने तथा ॥ या इषवो या त्विति च पूजोपस्था-
नमेव च ॥ सुवर्णं शक्तितो दुग्धं वस्त्रमनं द्विजाय वै ॥ गं सवत्सां ततो रघा द्वासां सि वि वि धानि च ॥ सां नानि दं क्षिणां
चैव ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥ ॥ इति सर्पबलिः ॥ ॥ अथ गर्भिणी मृतप्रायश्चित्तविधिः ॥ या र गर्भिणी प्रमीयते न
रातां यथाविधि रह न दे शं नीत्वा चितेः पश्चाद्दक्षिण शिरसं नि धायेत्तस्या भर्ता अन्यो वा कश्चन नाभिरं ध्रु सव्यमुह-
रं चतुरंगुलमोत्रं र्भणो हिरव्यहिरण्यगर्भः संभवर्तनाये भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ॥ स राधार पृथिवीं द्या
मुने मां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ इति गर्भस्थानं क्षरेण छित्वा ततो निष्काश्य पश्येत् ॥ गर्भश्चेर प्राणस्तदा न
प्रक्षाल्य भूमौ निखनेत् ॥ यरि जीव गर्भस्यात् ॥ तदा जीवत्वयं मम पुत्र करसुक्ता राय स्ते त्रिये त्वेति पंचभिः स्नाप-

यित्वा हिरण्यमंतर्धा यभूभोनिधा यभूर्भुवः सुवरिति व्याहृतिभिरभि मंत्र्यः पस्ते स्तनः शशयो बोमयो भूः । येन
विश्वा पुष्यमिवायीणि । योरनुधा वसुविद्यः सुदन्तः । सरस्वति तमिह धातवेकः ॥ इत्यस्यास्तनं पाययित्वा शि
शुं ग्रामं प्रापयेत्तस्य ग्रहां कुर्यात् ॥ ततस्तस्या उररभिन्नदेशे गतामुधायेति पंचाऊती कृत्वा प्रधासाय स्वाहेत्य
नुवाकेन पृथ्वे स्वाहेत्यनुवाकेन च ॥ भूर्भुवः सुवः स्वाहेत्येते यथा लिंगमाज्या ऊतीर्जुं कुर्यात् ॥ एतेरेव सुचाऊतीरित्ये
के ॥ ततोभिन्नमुदरं सूत्रेण संग्रथ्य घृतेनानुलिप्य तदीयोदरभेदप्रायश्चित्तार्थं वेदपारगोयकुटुंबिने ब्राह्मणाय
तिलान्गुं भूमिं हिरण्यं च दद्यात् ॥ अथेतस्याः पुत्रो नंतरं कर्म करोति । तत्कर्तृत्वेनान्यो वा कुर्यात् । स्नात्वा प्राणा
नायम्याघ्रेत्यादि संकल्प्य प्रसूतिं मृतायाः असुकगोत्रायाः असुकनाम्याः अध्यर्थं प्रायश्चित्तं करिष्ये ॥ प्रथमं
शुचिजले नरनापयित्वा धोतं वासः परिधापयति ॥ एतस्याः भिषेकार्थं चतुरो ब्राह्मणान् वरयित्वा चतुरः क

वि. ३.

५

लशानेकस्मिन् स्थले गंगातीरे ब्राह्मणेः सह कलशा स्थापनं कारयित्वा स्वर्णं च पंचमं कलशमष्टोत्तरशतकलशा
भिषेकार्थं स्थापयित्वा सप्तमृतिकाः पंचपद्मवाः पंचत्वचः पंचगव्यं पंचामृतं पंचरत्नं पंचस्ककलशो युनिश्चि
त्यवस्थे शङ्खाद्यघोऽशो पंचारेरभ्यर्च्य वारुणसूक्तैरभिमंत्रयेत् ॥ आपो हिष्टेऽहिरण्यवर्णा इति च तस्य भिः प
द्यमानः स्ववर्जनं इत्यनुवाकेन. हः सः शुचिषदिति. इमं मे वरुण. तत्त्वायाभिः त्वं नो अग्ने स त्वं नो अग्ने. यत्किं चेरे.
कितवास. तच्छं योरित्यभिमंत्र्य ऋग्वेदोक्तवरुणमंत्रैः पावमानेभ्यः ॥ यदंति पञ्चदशके भयं विरति मामिह ॥ पंच
मानवित्तज्जहि. यद्यमानः स्ववर्जनं इत्यादिभिरभिमंत्र्य ॥ ततः प्रसृतिमृतायाः मूर्ध्नीभिकं कुर्यात् ॥ कर्तृस्वयं
चमंत्रपूतेन कलशेन तस्या मूर्ध्नीभिषिच्य पुनस्तु श्रीमष्टोत्तरशतं वारभिषेकं कत्वा धातां वरमाद्येछाः
ऋत्विग्यो गव्योदक्षिणां दद्यात् ॥ ततः साधु द्वा भवन्ति ॥ प्रसृतिमृतप्राश्चित्तार्थं कछुत्रयं च कुर्यात् ॥ ततोऽपि

५

ष्टिकर्मसुकुर्यात् ॥ रजस्वला मृता चापि एवमेव प्रायश्चित्तं कृत्वा त्र्यर्धदेहिकं कुर्यात् ॥ मृतकित्तु प्रमाते त्रिभिः कृच्छ्रे
रेन पावयित्वा प्रमृति मृत प्रायश्चित्तं कृत्वा पेतृ मेधिकं कुर्यात् ॥ एवमेव ऊर्ध्वाधौ छिद्य स्यात् स्नात मृत स्यात् शोचिने
वा मरणे कर्णमंत्रं हिस्य पुर्य पित्तं शवदाहं स्वदाहं मरणादि प्रतिनिमित्तं कृच्छ्रं यं प्रवदे देवमेव द्यन्येष्वपि अशक्त
पुरुषवैगुण्येषु । अथ कालवैगुण्ये । गुरुभोगं वयोमृदे पौषे मासे मल्लिस्तुवे ॥ नातीत पितृ मेधस्याद्र्यंगोदावरां वि
ना ॥ ॥ अथ तिथिवारनक्षत्रमरणे प्रा ॥ गुरुभोगं मृगशिरा नक्षत्रे तिथि त्रिपान्नक्षत्रे त्रिपुष्करद्विपुष्करधनिष्ठा पंच
केषु प्रतिनिमित्तं कृच्छ्रं यं दृष्टं मेकं वाप्यथा शक्ति प्रायश्चित्तं कृत्वा महापातकादिसर्वपापानां पतनं अथ अथ वा कृ
त्वा तदानीं तनखदाहं मरणे दोष प्रायश्चित्तं कृच्छ्रं प्राजापत्यादि कृत्वा गार्ह्य प्रायश्चित्तं च कुर्यात् ॥ भद्रायां तिथौ
भद्रायां भूमिदानं स्यात् त्रिपादं हिरण्यदः ॥ वारेषु चाधिदेवसेवा सोदानं विधीयते ॥ भानुभोगं गुरुः शुक्रशनि

वि.उ.

६

श्वपि॥ वस्त्रदानं॥ विषमचरणनक्षत्रेषु हिरण्यदानं॥ गुडतिलकृतपिष्टमयपुत्रिकाद्वयंच तस्य पार्श्वयोः
निधाय दद्यात्॥ धनिष्ठापंचकमृते ५ पंचरत्नानि दाययेत्॥ एकाशीतिपलं कांस्यं तदर्थं वा तदर्थकं॥ नव
षट्त्रिपलं वापि दद्यात्प्रायशक्तिः॥ धनिष्ठापंचकमृते हिरण्यशकलं मुखे प्राश्या कृतित्रयं तत्र ततो बहव
पांमिति॥ बहव पांजातवेदः पितृभ्यो यत्रे नान्वेद्यनिहितान्तराके॥ मेरुसः कुल्या उपताः क्षरंतु सत्या एता आ
शिषः संतु कामैः स्वा अग्नये जातवेदसे० एवं त्रिः कृत्वा तत्काले वा न्यकाले वा चेत्तत्सर्वं तु कारयेत्॥ यदि न क्रिय
तेशां तिकांमैः स्त कुलं चाशु न श्यति॥ गुडतिलयवपिष्टमया कृतपुत्रिका चतुष्टयं कृत्वा तस्य पार्श्वयोर्न्य
स्य दहेत्॥ ॥ अथ त्रिपुष्करयोगः॥ विषमचरणधिस्यं भद्रातिथिर्यदि जायते॥ सतगुरुशानिष्मा पुत्राणां क
यंच न वासरे मुनिभिरुदितः सोऽयं योगस्त्रिपुष्करसंज्ञितस्त्रिगुणफलशोधो नष्टे हते यमृते यवा॥ त्रिपुष्करे

६

कृच्छ्रत्रयप्रत्याभ्यासं गवां त्रयम् । त्रयाणां योगे त्रिपुष्करः । द्वयोर्वोगे द्विपुष्करः । त्रयाणां संनिपाते तु पुनर्दहनमा
चरेत् ॥ पुनर्दहनं नाम । अस्मात्त्वमधिजातोसीति । चित्ताग्नावेकाकृतिं जुहुयात् ॥ केचित्तु पुनर्दहनमिति । शालि
पिष्टमयं तस्य शरीरप्रतिकृतिं कृत्वा सूर्ये निधाया लंकृत्य । अस्मात्त्वमिति मंत्रेण हावयेत् ॥ अस्मात्त्वमधिजा
तोस्य यत्त्वदधिजायतां । अग्नये वै श्वानरायै सवर्ग्यं यलोकाय स्वाहा ॥ ॥ इति त्रिपुष्करप्रायश्चित्तं ॥ अथ पर्ण
शरदाहविधिः ॥ मुख्यशरीराभावे यत्र यत्र दुर्मरणादौ वा पर्णशरदाह उक्तः ॥ तत्र तत्र पलाशवृक्षैः कुशैर्वीशरीर
प्रतिकृतिं कृत्वा राहादिकं कुर्यात् ॥ तद्यथा । चत्वारिंशद्विः ४ शिरः दशभिः १ श्रीवाविंशत्यो २ त्रिंशत्तोदरं ३ पं
चाशद्विः ५ पंचाशद्विः एकैकं बाहुं दशभिः अंगुलिः । सप्तत्या सप्तत्या एकैकं मूळं जघापादं ॥ ७ ७ । दशभिर्दशां
गुलीः लिंगमष्टभिः । अंगोद्गाहः एवं पुरुषाकृतिं कृत्वा उष्णाम्बुजावेक्ष्य चंदनांधैरनुलिप्य वस्त्रोपवीतं परिधा

वि३.

७

यकृत्स्माजिनेनाच्छाद्य ॥ कोशमयीं वा कृत्वा असाविरेतितस्मिन् प्रेतमावाह्य ॥ केशावादि १२ नामभिः स्नापयित्वा
विध्युक्तप्रकारेणोपासनाग्निनादहेत् ॥ रतिपर्णशरदाहविधिः ॥ अग्निरात्तारः पुत्रः पोत्रः प्रपोत्रश्च पुत्रिका
पुत्रएव ॥ पत्नी भ्राता च तत्पुत्रः पिता माता स्नुषा तया ॥ भगिनी भागिनेयश्च सपिंजोधनहार्यपि ॥ शिष्यो धर्मार्थ
मन्यो वा पूर्वाभावे परः परः ॥ ३८ संख्या ॥ अथोपासनाग्निविधिः ॥ नित्योपासनाग्निश्चेति जितितदा ओपास
नाग्निनादहनानादिकर्म कुर्यात् ॥ अथोपासनाग्न्यभावे सद्यः संधानं कुर्यात् ॥ स्नात्वा च म्यपवित्रपाणिः प्राणाना
यम्याद्येत्यादिति धिश्च वृणोते ममपितुः विष्ठिं नोपासनस्य सद्यः संधानं करिष्येति संकल्प्य चतुरस्रे स्थंडिले
लोकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य पर्युक्ष्य परिस्तीर्या लं कृत्याग्निमिध्वा ॥ उत्तरतो दर्भांस्त ५ स्तीर्य दर्भ्यां ज्यस्थाल्यो प्रोक्षण
स्तुवाविति आग्निहोत्रिकविधानेन चतुष्पात्रप्रयोगांते प्रोक्षणपात्रे उदकं निनीय पवित्रं निधाया प्राचीं स्त्रिरुः

७

सूर्यपात्राण्युत्तानानि कृत्वा प्रोक्ष्य पुरकेन पवित्रेण त्रिः प्रोक्ष्य पवित्रमाज्यपात्रे निधाया ज्यं निनीयो दिक्षौ गारां नि
रुह्य तेषां धिभिरत्यज्वलता वद्यत्पठेरभीष्टे प्रत्यस्य त्रिः पर्ये ग्निकृत्वा ह्यगुहास्यां गारां प्रत्यृह्योदगप्राभ्यां पवित्र
भ्यां पुनराहारं त्रिरुत्सृज्य पवित्रग्रंथं विस्त्रस्याग्नौ प्रहरति। सुकस्तुवावग्नौ प्रतितप्यादभीष्टेः संमार्ष्टि स्क्रयमग्रे
रंतरतोभ्यागारं सर्वतो विलमभिसमाहारं मूलेर्दंडं जुहुमग्रे रंतरतोभ्यागारं प्राचीं मध्येर्वाह्यतः प्रतीचीं मूलेर्दंडं
पुनः प्रतितप्य प्रोक्ष्य दर्भेषु निधाय दर्भानद्भिः सः स्पर्श्याग्नौ प्रहृत्वाग्निं परिषिच्य घृताऊर्तीर्जुहुयात् ॥ सकृत्
गृहीतेन स्तुवेण स्तुवि निधाय अयाश्चाग्नेस्य न मित्रास्तीश्वसुसमिन्त्वमया असि अथ साम न साधतो यसाम
हम्यमूहिषेयानो धेहि भेषजं स्वाहा ॥ अग्नये अयमेदं भुर्भुवः स्वस्वाहा प्रजापतयेदं इति द्वे आऊर्तिकां कृत्वा
उपरीकृतयश्चतुर्गृहीतेन होतव्याः ॥ ॐ महारुविर्होता ॥ सत्यहविरध्वर्युः ॥ अच्युतपाजा अग्नीत् अच्युतमना

वि. ३.

८

६

उपवक्ता. अनाघष्यश्वाप्रतिधृष्यश्च यज्ञस्याभिगरो. अवास्यउदाता. वाचस्पतेरुद्विधेनाम. विधेमतेनाम.
विधेस्त्वमस्माकं नाम. वाचस्पतिः सोममपात. मारैमस्तं तुरछेदिमामनुष्यः. नमो दिवे. नमः पृथिव्ये स्वाहा.
अग्नये सप्तहोत्रे इदं. ४॥ मनोज्योतिर्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञः समि मंदधातु. या इष्टा उष सो निमृचश्च ताः
संरधामि हविषा घृतेन स्वाहा. देवेभ्य इदं. यस्मिन् यज्ञे तं रगाम संत्वतः कर्म तो वा. अनया ऊस्यात छमया मि
सर्वं तप्यं तु देवा अविषं तां घृतेन स्वाहा. देवेभ्यः. त्रयस्त्रिंशत्तंतवो ये वितत्विरे य इमं यज्ञः स्वधया मरंते ते.
षां छिन्नं प्रत्येत दधामि स्वाहा घर्मी देवाः अप्येतु स्वाहा. त्रयास्त्रिंशत्तंतुभ्यः. तंतुं तन्वन्नजसो भानुमन्विः
हि ज्योतिष्मतः प्रथोरक्षधिया कृतान्. अनुस्वणं वयतनो गुवा मपो मनु र्भवर्जया रेव्यं जनं स्वाहा. अग्नये तंतुम
ते. उदुध्य स्वाग्ने प्रतिजा रत्वेन मिश्रपूते सः सृजेथामयंच. पुनः कृण्वः स्वापितरं युवानमन्वाताः सीत्व

६

८

पितॄं तं मेतः स्वाहा । अग्नये तं तु मते । उदुत्तमं वरुणाय । अशमस्मरवाधमं विमथ्यमः । अथाया । अथावयमादित्य
व्रतेतवानागसो अदितये स्यामस्वा । वरुणाय । उदुत्तमं जा । सूर्याय । चित्रं देवानां सूर्याय । अग्नेभ्यावर्तिन्नभिः
आवर्तस्वायुषावर्चसा सन्यामेधया प्रजया धमेन स्वाहा । अग्नये अभ्यावर्तिने । अग्ने अंगिरः शतं ते संत्वा वृतः
सहस्रं तउपावृतः । तासां पोषस्य पोषेण पुनर्नो नृणामाकृधि पुनर्नो रयिमाकृधि स्वाहा । अग्नये अंगिरसे स्वः
स्तिन इन्द्रो रदृश्रवाः स्वास्तिनः पूषा विश्ववेदाः । इन्द्राय । पुनरुर्जीनिवर्तस्व पुनरग्निरवायुषा । पुनर्नः पाहि विश्वतः
स्वा । अग्नये । सहस्रय्यानिवर्तस्वाग्ने पिबस्व धारया । विश्वकिन्ध्या विश्वतस्परि स्वाहा । अग्नये । अथ द्वादशगृ
हातेनाज्येन सप्तते अग्ने समिधः सप्तजिह्वाः सप्तकृषयः सप्तधामप्रियाणि । सप्तहोत्राः सप्तधात्वायज
ति सप्तयोनीराष्ट्रं स्वाघृतेन स्वा । अग्नये सप्तवते । अग्नये तं तु मते स्वाहा । अग्नये तं तु मते । अग्नये स्विष्टकृ

वि३.

९

अथ सुवेण । अनाज्ञातारि प्रायश्चित्ताकृती श्वश्रुकृयात् ॥ अनाज्ञातं पुरुषसंभितः यस्या कत्रा त्रयाणां मंत्रा
णामग्नय इति त्यागः । त्वं नो अग्ने स त्वं नो अग्ने उभयोर्मैत्रयो । अग्नीवरुणाभ्यामिदं ॥ भुवः स्वाहा वायवे
यत इन्द्र स्वस्ति राः इन्द्राया भयं कराय यन्म आत्मनः ॥ पुनरग्निः इदं विष्णु यंबकं आभिर्गाभिः ॥ पुनस्त्वादित्यः
ब्रह्म प्रतिष्ठा भूः स्वाहा अग्नये भुवः स्वः ॥ भूर्भुवः स्वः स्वाहा परिषिच्य तउल्लानट्हीत्वा । नित्यहोमं कुर्या
त् । अग्नये स्वाहा अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा सूर्याय स्वाहा अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा अग्नये स्विष्टकृते इदं अ
तीत होम इदं श्रीयज्ञपुरुष प्रीतये ब्राह्मणा यदद्यात् । इति सद्यः संधानादग्नि सिद्धिः ॥ अनेनोर्ध्वदेहि कं
कुर्यात् । अग्निविधिन्न होष परिहारार्थं कृष्ट प्रत्याम्नायत्वेन एकां गां तन्मृगं वा दद्यात् ॥ इत्यग्नि सिद्धिः ॥
अथानुगतवह्निर्मृतश्चेत्तरा प्रेता धानं कुर्यात् । द्वादशगृहीतमाज्यं लौकिके को गोतृ स्वीजं कृयात् ॥ इदं प्रेता

६

धानं ॥ तत्रोक्तं ॥ यद्यनुगतवन्निर्यजमानो मृतो भवेत् ॥ प्रेताधानं तदा कुर्यात् इत्यापस्तंबभाषितं ॥ द्विषद्गृहीत
माज्यमापूर्यस्त्रुचमाज्यं च संस्कृतं ॥ तूष्णीमेव जुहोति प्रेताधान उदीरितं ॥ इत्यपरपक्षः ॥ अथवात्मन्यग्निसमा
रोप्य यजमानो मृतो यदा ॥ तदा कर्त्ता प्रेतस्य दक्षिणं पाणिं लोके काग्निं समीपे निधाय ॥ उपावरो हजातवेद इत्यं
तं स्वर्गाय लोकाय न यत्तु प्रजानन् ॥ आयुः प्रजाः रयिमुस्माकं धेहि प्रेताकृतिं चास्य जुषस्व स्वाहा ॥ इत्यमेमा ॥
अग्निरागतो भवति ॥ अत्र कारिका ॥ ओपासनाग्निं विप्रस्त आत्मन्यारोप्य चेन्मृतः ॥ प्रेतस्य दक्षिणं पाणिं लोके
काग्नेो निधाय हि ॥ उपावरो हजातवेद इत्यंतमिति मंत्रतः ॥ अग्निराहृत एवासीत्ततस्तेनाखिलं भवेत् ॥ इत्यग्नि
सिद्धिः ॥ ॥ अथ विधुराणां सुत्तपनाग्निः ॥ तद्यथा ॥ प्रथमं सुष्टिमेतं तृणे प्रज्यात्य पुनः स्तृणोतरं ॥ तस्मात्प्र
ज्यात्य निक्षिपेत् ॥ तस्मात्पुनस्तृणोतरं प्रज्यात्य तृतीयपर्यायाग्निं समिधयेन नरह्नारिकर्म कुर्यात् ॥ अथ

वि.उ.

१०

तपनाग्निः॥ स्त्रीपुरुषयोर्मध्ये प्रथमं चेत्स्त्रीमरणं भवेत्। तदा गृह्याग्निना स्त्रीदहनं भवति। पश्चाद्यहाकरादि
तपुरुषमरणं स्यात् तदा पुरुषः विधुरो भवतीति कृत्वा पुरुषं उत्तपनाग्निना दहेत्। प्रथमं पुरुषश्चेन्म्रियेत्
तदा पुरुषस्य गृह्याग्निः॥ स्त्रियास्तु विधुरात्वात् सा तपनाग्निः। कन्याया अनुपनीतस्य च उत्तपनाग्निः॥ उत्त
मल्लोकप्राप्त्यर्थं गोमेकादद्यात्॥ इति विधुराणां मुत्तपनाग्निविधिः॥ अथ ब्रह्मचारीनां कपालाग्निः॥
तद्यथा॥ एकशरावमग्ने निधाय प्रज्वाल्यारक्तवर्णं जातेत्यक्ता तस्मिन् करीषादिकं दत्वा तमग्निसमिध्य
तेन प्रेतं दद्यात्॥ इति कपालाग्निविधिः॥ तत्र दहकर्मणियेन येनाग्निना यस्य यस्य दहउक्तः तस्य तस्य पु
र्वीक्तप्रकारैः सिद्धमग्निं प्रेतसमीपे निधाय कर्त्ता प्राचीनावीति। अग्नेर्दक्षिणतो वक्ष्यमाणप्रकारेण चतु
ष्यान्नप्रयोगाद्याज्यसंस्कारांतं विधाय परेयि वा ५ सभित्यादि होमादि सर्वकर्म कुर्यात्। तपोदानं क्रियाहा

१०

मएकवस्त्रेण यत्कृतं ॥ सर्वतं हाकरं कर्म प्रवरंति मनीषिणः ॥ एको हि ऐसपिं उतु कथितं तु विधीयते ॥ नारि
केल प्रमाणं तु प्रत्यवे मासिके तथा ॥ तीर्थे दर्शे तु संप्राप्ते कुक्कुरा उ प्रमाणतः ॥ महालये ग याश्राद्धे कुर्या रामल
कोपमं ॥ दशाहाभ्यंतरे पि उं प्रथमा द्विनतः क्रमात् ॥ किंचि न्यूनं विधेयं स्यादित्यापस्तंब भाषितं ॥ आचार्यो द
षट्स्थालीकर्ता चरुविपर्ययः ॥ दशाहाभ्यंतरे चैव पुनः संस्कारे मर्हति ॥ कन्यायाः चोलादूर्ध्वमनुपनीतस्य म
रणे उत्तपनाग्निः ॥ अस्मात्त्वमधिजातोस्य यं त्वदाधिजायतां ॥ अग्नये वैश्वानराय सवर्गाय लोकाय स्वाहा ॥
अनेन व्याहृतिभिश्च दहेत् ॥ पंचमेकितस्योत्तमलोकवास्यर्थं केशावादि द्वादशानामभिर्द्वादश ब्राह्मणानर्चयि
त्वामिष्टानेन भोजयेत् ॥ वस्त्रदक्षिणादिकं दद्यात् ॥ गामेकां दद्यात् ॥ उत्तमलोकप्राप्तिर्भवति ॥ रस्यनुपनीत
नारायणबलिविधिः ॥ अथ प्रेताधाने विशेषः ॥ यदिसाग्निः पिता दूरस्थः गृहे माता मृता ॥ अथवा मातृस

वि. ३.

११

मापेअग्निस्थितः॥अन्यत्रापिनामनः॥तदाओरसःपुत्रःसमीपस्थोपितरागमनपर्यंतयोरोर्ध्वदेहिकंनकु-
र्यात्॥तथादूरेसाग्निःपतिःपत्नीमृतासाप्युत्तसाग्निका॥दूरेपतिर्मृतःतत्राप्युत्कर्षेसतिनात्मजेरिति॥
यदाग्निरक्षितापत्नीदूरेस्थिता॥अन्यत्रअनग्निकःपतिर्मृतः॥तदाओरसपुत्रःआसन्नश्चेत्पूर्वोक्तप्रेता-
धानंकृत्वादहेत्॥पुत्रअनासन्नश्चेन्नकुर्यात्॥तथापत्नीदूरेमृतानग्निरासन्नश्चेत्तदोरसःप्रेताधानंतदा-
कुर्यान्नोचेदुत्कर्षेदृश्यतइति॥यदिदंपतीएकत्रस्थितौतयोरैकमृतः॥ओरसःपुत्रोथसमीपस्थःतदापत्नी-
भर्तुःभर्तापत्न्याःकुर्यात्॥॥इतिनिर्णयः॥अथयदिद्वितीयविवाहेओपासनाग्नौकृतेकालवशात्पत्न्येका-
मृता॥तदासर्वोपासनाग्निनादग्ध्वातस्याःक्रियांतेस्थितभार्यायासहविवाहप्रधानहोमंकृत्वापूर्ववदो-
चरेत्॥तथा॥पूर्वोपासनवन्नोत्तुयस्योद्वाहःपरःकृतः॥तस्यैकपत्नीविगमेकतिंतेनैवयोजयेत्॥तत

११

स्तस्याः क्रियां ते तु स्थितया सह भार्यया ॥ प्रधानो द्वाहो संतु कृत्वा पूर्ववराचरेदिति ॥ यद्विद्वितीयविवाहं
लोकिकेनैककृत्वा शास्त्रोक्तविधिना ओपासनाग्निद्वयसंसर्गकृते यद्येका पत्नी मृता तदा प्रत्यक्षोपासनाग्निं
द्विधा विभज्य द्वयोर्भागयोरग्नये विविचये स्वाहेति प्रत्येकमाज्या ऊती ऊत्वा दक्षिणभागं ज्येष्ठाया उत्तरभागं
निष्ठाया इति निश्चित्य याभार्या मृता यां तेन भागे नृहेत् ॥ तदा स्थितायाः पूर्ववराचरेत् ॥ तदालोके ग्नावितरो
द्वाहं कृत्वा संस्पृष्टवर्णिमान् ॥ तस्यां कस्यां मृतायां तु विभागो ग्नेर्मुनीरितः ॥ विभज्य वर्णिं प्रत्यक्षभागयोस्तु एव
कथ्यक ॥ पूर्णा ऊत्वा विविच्याग्निमिष्ट्वा भागो विनिर्दिशेत् ॥ पूर्वस्य दक्षिणं भागं स्थिताभिः सह पूर्ववत् ॥ एव
मग्निं संपाद्य शुचो रेशो निक्षिप्य तस्याग्नेः पश्चिमतः सर्वस्य प्रतिशीवरीत्यादि प्रेतदाहादिकर्म सर्वं कुर्यात् ॥
इत्यग्निभेदप्रकारः ॥ अथ प्रसंगात् शौचनिर्णयोपि लिख्यते ॥ ॥ तत्र विज्ञानेश्वरे ॥ मारुतुर्गर्भविपत्यर्थं

वि. ३.
१२

त्रिरिव संमासवमेतो यथा माता हं त्रिषुः स्तुतकावधिरितिः॥ स्नानं पितुः सर्वदा॥ ज्ञातीनां पतनारिजातमरणे
पित्रोर्दशाहं सरानां भः प्राक्तदपेति स्तुतकवशात्तत्तत्रातुर्दशाहं परं॥ ज्ञातीनां दशतान् रात्रव्रतविधः
प्रागाप्रबोहस्त्र्यहं चूलात्वाकदहनाश्रये परमहर्नीम्नो वदंता अहं॥ त्यागे चैव मथ व्रतारशदिनं जन्मन्यपीत्यं स
सरामासं पुं प्रसवे तु मातुरपरचेतदशाहधिकं॥ कन्यामासुतिराक्षुरादयदिनं दाने अहं बोभयो जीत्युक्तं क्रतु
संभवे विकुलदास्योदासभर्तुर्भवेत्॥ स्तुता स्वांश्च मृतास्त्वपि तत्र हेतस्य त्रिरात्रं दिनं तत्सप्तस्य पराश्रय
स्त्वपि तथा भर्तोश्च तत्सप्तयोः॥ दशाद्याहितवक्त्रिकेषु मरणाद्यन्येषु तेषां पुनः संस्कारे अहमाहिताग्निवि
षये तस्मिन् दशाहं अहं॥ शिष्टाहं विदिते तदा दशदिने तीर्ते त्वहं त्वाल्लवोत्पद्ये स्यादतिकालजं न जनने चैवानुप
तात्पये शुद्धिः पूर्वसमाप्तिः सरशयो र्योगो निरं स्तुतिकाहितैवं मृतजन्मनो मृतवशाद्भुवत्स्योर्धिर्घतः॥

१२

अस्यात्संचरिनाधिकारशदिनागछेरशागमंपूर्वस्यांत्सरिनेवाद्योदिरिवसाछुद्रात्प्रभातेअहात्॥उत्संने
त्रिदिनंमृतेषुपनयादूर्ध्वंसमानोरकेषुत्रोचैवमनोसरसेन्यपित्तत्रेयेनेतथासोदरेमातृभातृपितृस्यसः
श्वशुरतत्सत्यर्त्विगाचार्यतद्गार्थातत्स्कतयाज्याशिष्यग्रहसंप्राप्तेवाजातिषुपित्रोस्तत्सहजेषुतत्सुतपतिषु
न्यान्यतःपक्षिणी॥स्यारेकाध्ययनेपिसागुरुभ्यस्कृद्रूपश्चसूयेष्वहः॥स्पृष्टास्थितिदिनं२तुविरसेबुध्या
ल्लावाश्चामकौशिष्टंभोक्तुमघेविशुध्यधिकंमोदिनंचोपरि॥सद्यस्यानपकारात्तुरासभिषजांकसेष्वमातृ
स्यवाकशपस्कचपूर्वसंभृतमघोदाहोस्तवारिष्यपि॥कृच्छारिष्वग्रहाग्रहाश्रयेषुवसतांप्रतेयोनोनिदिने
गोप्रायारिरिछतांवमरणंतत्रापिवेधेअहं॥निहारेमृतवन्मृतांतराहितेत्रीण्यन्यवासेदिनंसज्यातिश्वबहि
र्भूतोद्विगुणितंधर्मसवेलास्त्ववः॥रोदेस्मानंकृतेस्थिवाचमनकंहिनेषुराज्यास्त्ववः॥शूद्रेतुत्रिदिनंनिशाप्यनु

वि. ३.

१३

गतावन्त्यादियुक्तंचयत् ॥ क्षेत्रे द्वादशविंशतिर्निशि निशास्त्रिंशत्तुभूद्वक्रमाद्विप्राद्वित्रिचतुर्गुणावयसि स
छूदेषि पंचाक्षरे ॥ उक्तास्त्रीस्तशिष्यरासभक्तकाभर्तारिवद्वाहिधेनेस्वजंलघुवातदीयमधिकः श्रुतेः स
मस्तंकराः ॥ ॥ इति विश्वप्रकाशे अंगोचनिर्णयः ॥ अथ पितृमेधप्रयोगः ॥ तत्राहोमरणप्रशस्तकोलाः
उत्तरायणं शुक्लपक्षः ॥ दिवावेति ॥ तत्र उत्तरायणे यदरात्रौ मरणं तदाहोमद्वाराहिवसमरणं संपादनीयं ॥ त
द्यथा ॥ प्रातरोपासने तदानीमेव विधाय अग्निं पर्युक्ष्य परिस्तीर्य प्रोक्षणीं संस्कृत्याज्यं च संस्कृत्य सुकस्तुव सं
मार्जनां तेज्जिं परिषिच्य चतुर्गृहीतं गृहीत्वा सुकस्य दिवामरणं संपादनार्थमाज्या ऊतीहीष्यामि ॥ नवोनवो
भवति ॥ इति ऊत्वा ॥ पुनश्चतुर्गृहीतेनः ॥ यमादित्या अ० शुमाप्या ययंतियमक्षितमक्षितयः पिवंति ॥ तेन
मोराजावरुणो बृहस्पतिराप्या ययंतु भुवनस्य गोपाः स्वाहा ॥ चंद्रमसे इदं ॥ पुनः ४ उदुत्यः ऊत्वा ॥ पुनः ४

१३

चित्रं देवानां ऊत्वा उभयोर्मंत्रः सूर्यायेदं ॥ ततः प्रातरोपासनं कुर्यात् ॥ एतदाहुतिचतुष्टयं प्रातरोपास-
नाहुतिद्वयं च दिवामरणसंपादकं ॥ ततः परिषिच्यैतमेधिकं कर्म कुर्यात् ॥ यदि उत्तरायणे कृष्णपक्षे मरणं
तदा मरणदिनाहारभ्यामावास्यापर्यंतं मोपासनस्य सायंप्रातराहुतयः कार्याः ॥ अमावास्याप्रातराहुतिपर्य-
ंतं ॥ ततो मावास्यासायमाहुतिं प्रतिपत्प्रातराहुतिं च विधाय ॥ अग्निहोत्रिकमंत्रेण प्रतिपत्स्थालीपाकं च क-
तेन शुक्लपक्षमरणसंपादनं भवति ॥ ततोऽप्येकं कर्म ॥ यदि दक्षिणायने कृष्णपक्षे रात्रौ मरणं तदा मरणदि-
नाहारभ्यदशाहे पर्यंतं सायंप्रातराहुतीर्विधाय तदुपरि दक्षिणाघनस्य अवशिष्टदिनानां सायंप्रातराहुति-
पर्याप्तद्वयमिष्टिपर्याप्तद्वयं च श्रोत्रियाया यत्तु पुरुषप्रीतये रथात् ॥ ततश्चतुष्पात्रप्रयोगं विधाय परि-
षिच्य सुचिचतुर्गृहीतं गृहीत्वा तु तां सूर्या चंद्रमा विश्वभूतमा म ह त् ॥ तेजो वस्म म श ज तो दि वि ॥ सा

वि. ३.

१४

मात्मानाचरतः सामचारिणा ॥ ययोर्व्रतं न मृमेजातु देवयोः स्वाहा । सूर्याचंद्रमोभ्यां । अयमेव सर्वत्र सागः ॥
उभावंतो परियात अर्घ्या । दिवो न रश्मीः स्तनुतो व्यर्णवे ॥ उभाभुवंती भुवना कविकर्तृ । सूर्या न चंद्रा चरतो हस्त
मतीः स्वाहा ॥ पती धुमद्वि श्वविहा उभा दिवः ॥ सूर्या उभाचंद्रमसा विचक्षणा । विश्ववारा वारिवो भावरेण्या ॥
तानो वनं मतिमंता महिब्रता स्वाहा ॥ विश्ववपरी प्रंतरणा तरंता ॥ स्रवर्विशदृशयेभूरिरश्मी ॥ सूर्या हि चंद्राव
स्रत्वे परर्शिता ॥ मनस्विनो भानुचरतो नुसं दिवं स्वाहा ॥ ४ ॥ अस्य श्रयो न घः सप्तविभ्रति । द्यावा सा मा पृथि
वा दर्शतं वपुः । अस्मे सूर्याचंद्रमसानि चष्टे । श्रुदे कमिद्रचरतो विचर्तु रः स्वाहा ॥ पूर्वा परं चरतो माययेतो शि
श्रुक्ता उतो परियातो अध्वरं ॥ विश्वान्यन्यो भुवना भिचष्टे । कर्तूनन्यो विरधज्जायते पुनः स्वाहा ॥ शतिच
तुर्गृहीतेः षण्णकुत्ती कुक्रयात् । तेनोत्तरा धर्णं संपद्यते । दक्षिणा धने पिरात्रो यदि मृतस्तदा पूर्वोक्तप्रका

१४

रणदिवा मरणं संपादनीयं । यदिरक्षिणा यनेक सपक्षे मरणं तदा पूर्वी करी सैव शुक्ल पक्ष मरणं संपादयेत् ॥
एतत्सर्वं प्रसासने मरणे कार्यं । एवं कृते देवाद्यदि जीवति तदा स्वस्वकाले साप्यं प्रातरोपासनादिकं सर्वं कार्यं ॥
अथ मरणानंतरं वा कुर्यात् ॥ अथासंता सन्न मरणं विज्ञाय गृह मध्ये ओपासनाग्नेरक्षिणा भागे वा महातीर्थे गं
गादेवा गोमयोपलिप्ता स्थले सिकता सरक्षिण शिर संस्थापयेत् सर्वस्येति ॥ मलापकर्षं स्नानं विधाय नूतन क
लशो तीर्थजल गोमय कुशदूर्वा गंगामृत्तिकाः शिश्वाः शोतरशतं प्रणवेनाभिमन्त्र्य स्नापयेत् । तेन शरीरं शुद्धि भ
वति ॥ रतिरक्षिणा यनेक सपक्षे मरणं प्रायश्चित्तं ॥ कर्मकर्ताः पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रश्च पुत्रिका पुत्र एव च
॥ पत्नी भ्राता च तस्य पुत्रः सकुल्यः पितरोऽनुया ॥ भगिनी भगिनेयश्च सपिंजो धनहार्यपि ॥ शिष्यो धर्मार्थमयो
वा पूर्वाभावे परः परः ॥ अपुत्रायाः पतिः कर्ता पसुः कर्त्तुं सैव हि ॥ पितान कुर्यात् पुत्रस्य यदि स्नेहवशात् कृतं ॥

वि.उ.

१५

रशाहवोऽशश्राद्धं कृत्वा तविरमेतदा ॥ सपिंडीकृत्तरन्येन कार्यो रोषो यथानहि ॥ उत्तक्रांतिगोरानं कृत्वा ओध
रेहिकं कुर्यात् ॥ असत्याखलु जंतूनां प्राणोक्रमणवेदना ॥ प्राणानां सखनिर्गस्येधेनुमेतामहंवदे ॥ इति सर्व
प्रायश्चित्तं गोरानं च कुर्यात् ॥ अथ कृतप्रायश्चित्तश्चेत् मृतस्तथापि रशरानानि कृत्वा गोभूतिलहिरण्याज्य
वासोधान्यगुणानि च ॥ रोष्येत्तवणमिसाकृर्शरानानि वै क्रमात् ॥ एवं रत्वा तात्कालिको ध्वीछिष्टाधोछिष्टाद्य
सान्तः प्राप्तः पापनिवृत्तये द्वादशाकृष्टप्रत्यान्नाय गौरादिकं स्वयं तात्कालिकं कुर्यात् ॥ तथा हि ॥ एकस्मिन्
दिने उपवासः द्वितीये दिने पारायणात् तृतीयेन क्तभोजनं ॥ चतुर्थे अयाचितभोजनं ॥ एवं वारत्रयावर्तेन द्वादशभि
र्दिनैरेकः प्राजापत्यकृष्टा भवति ॥ एवं द्वादशाकृष्टाः ॥ तस्य त्याज्याः ॥ एकस्य कृष्टस्येका गोः ॥ तेन १२ गावः
गवामसंभवे तन्मोत्यं ह्योत्त ॥ मोत्यं तु ॥ एकस्या गोः एको राजतनिष्कः ॥ सच निष्कः चतुःस्रवर्णपरिमितः ॥ ए

तन्मुख्यं मोक्षं एतदनाशको निष्कार्द्वानिष्कपारं वारधात् ॥ तथा च विसृः ॥ गोमृत्यं रजतनिष्कं निष्कार्धं पा
दमेव वा ॥ मृत्यं सारपिसर्वप्रायश्चित्तनिरूपणे ॥ द्वादशवार्षिकेन तत्कारणाशक्तौ षष्ठ्यधिकत्रिंशत्तंधेनूदधा
त् ॥ तन्मुख्यं वा गोमृत्यं तेन षष्ठ्यधिकशतत्रयानिष्कानि निष्कार्धानि वा ॥ निष्कपारान्वेति ॥ अथ वा ॥ एकस्य कृच्छ्र
स्य द्वादशब्राह्मणभोजनानि ॥ तेन द्वादशकृच्छ्राणां चतुश्चत्वारिंशदधिकशतब्राह्मणभोजनानि भवन्ति १४४
तानि सवर्णमात्रद्वारा निवर्तयेत् ॥ द्वादशसवर्णपरिमितं हिरण्यं वारधात् ॥ सकांचनान् द्वादशघृतकुमान् वा
दधात् ॥ तत ओर्ध्वदैहिकमारभेत ॥ अकृतप्रायश्चित्तश्चेत्तदा पापानां तारतम्येन द्वादशवार्षिकं षड्वं वा
प्रायश्चित्तं कारयेत् ॥ तस्याशक्तौ स्वयमेव तदुद्देशो नाचरेत् ॥ यदि द्वादशवार्षिकं तदा द्वादशाब्दप्राजापत्यक
ृच्छ्राः षष्ठ्यधिकशतत्रय संख्या भवन्ति ॥ तस्यास्मायत्नेन विहितागाः षष्ठ्यधिकशतत्रय संख्या देयाः ॥ तदभावे

वि. ३.
१६

तन्मौल्यराजतनिष्ठाः षष्ठ्यधिकशतत्रयसंख्याभवन्ति ॥ तन्मत्याम्नायेन विहिताः गावः पूर्वोक्ताः राजतनिः
ष्ठावा ॥ पूर्वोक्तघृतकुंभावारतिषड्वं ॥ तदर्थं त्रैवार्षिके तदर्थं वार्षिके त्रिंशद्वावः सर्वत्र पूर्वोक्तगोमृत्यानिप
षेदुरितं यथा योग्यं दद्यात् ॥ एवं विधायैकतप्रायश्चित्तोत्थिति ब्रूयात् ॥ कर्ता स्वार्थं गृहजपं श्रेयोर्थं मन्यज्जपं च
कारयित्वा पञ्चाहोमं कारयेत् ॥ अन्यच्छान्तिपाठादिकं स्वस्य यत्नं च कारयेत् ॥ ॥ इति कृष्णादिप्रायश्चित्तं
॥ अथ दशदानविधिः ॥ असुकगोत्रस्य पितुः समस्तपापक्षयार्थं विष्णुप्रीत्यर्थं दशदानानि करिष्ये ॥ ब्राह्म
णपादो प्रक्षाल्य गंधादिभिरभ्यर्च्य धेनुमर्चयित्वा ॥ धेनो त्वं पृथिवी सर्वा यस्यात्केनैव निर्मिता ॥ सर्वपापह
रानित्यमृतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इमां गां रुद्रदेवतांतुभ्यमहं संप्रतदे ॥ दक्षिणां च दद्यात् ॥ अनेन गोदानेन पितुः
पुण्यवान्भवतु ॥ एवं भूदानं ॥ सर्वसस्याश्च याभूमिर्वराहेण समुद्धृता ॥ अनंतसस्यफलदा अतः शान्तिप्रय

१६

ॐ मे॥ अथ तिलः॥ तिलाः कृष्णसमुद्रताः स्तिलाः पापहराश्मृताः॥ तिलानां च प्रदानेन मम पापं व्यपोहतु॥ अथ
यस्य वर्णः॥ हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेमबीजं विभावसो॥ अनंतपुण्यफलरमतः शां०॥ अथान्यं॥ कामधेतुसमु
द्रतं सर्वयज्ञप्रतिष्ठितं॥ देवानामाज्यमाहारं अतः०॥ अथ वस्त्रं॥ शीतवातोष्णसंत्राणं परलज्जानिवारणं॥
देहोत्प्रेक्षणं निस्सर्वस्त्रं शांतिप्रयत्नं॥ अथ धान्यं॥ धान्यं हातुर्याचितुश्च पुरुषस्य तु तृष्टिकृतं॥ प्रदानात्तस्य
वैविध्यं सर्वपापं व्यपोहतु॥ अथ गुडं॥ गुडो रसानां प्रवरो यस्मादिक्षुसमुद्रवः॥ पित्तघ्नस्तृणहरो दानपापं
शोध्यं॥ रजतं सोमदेवस्य कलाषोऽशसंयुतं॥ पितृतृप्तिकरं यस्मादतः शांतिं०॥ लवणरानं॥ सर्वदा सर्वगो
क्तानां लवणत्वं प्रियं यतः॥ समुद्रप्रभवं यस्मादतः शांतिं०॥ १०॥ सर्वदानेषु दक्षिणा दद्यात्॥ इति गोभृतिल
हिरण्याज्यवासो धान्यगुडानि च॥ शोष्यं लवणमित्याहुर्दशदानानि वै क्रमात्॥ ॥ इति दशदानविधिः॥ १०॥

वि३.
१७

अथतिलपात्ररानं ॥ तिलाः पापहराः पुण्याः स्ताम्रपात्रे प्रपूरितं ॥ सकांचनं ब्राह्मणाय दद्यात्पापं व्यपोह तु
इत्यानुसारेण अवश्यं दद्यात् ॥ वित्तशाल्यं न कुर्यात् ॥ मनुः ॥ शक्तिः प्रथमकल्पस्य यो न कल्पे प्रवर्तते ॥ स ना
प्रोतिफलं तस्य परत्रेति स्फुटि निश्चितं ॥ असामर्थ्ये न हानस्य धान्यमायं स्वशक्तिः ॥ परद्यालुठि जाग्रेभ्यः स्वः
स्यात्स्यामपि दक्षिणं ॥ हिरण्यमायं श्राद्धीयं लब्धं यः स त्रिधा रिभिः ॥ यथेष्टान्नं नियोज्यं स्यात् भुंजीयाद्ब्रा
ह्मणान् स्वयं ॥ आमं शृङ्गस्य यत्किंचिच्छ्राद्धिकं प्रतिगृह्यते ॥ तसर्वं भोजनायात् नित्यं नैमित्तिकेन च ॥ अं नाभा
वेद्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ॥ हेमश्राद्धं सग्रहे च तथा स्त्रीशृङ्गयोरपि ॥ पुत्रजन्मनिकुर्वन्ति श्राद्धं हेमैव बुद्धि
मान् ॥ न पक्वेन न चामेन कल्याणान्यभिकामयन् ॥ वर्जयित्वा क्षयाहंतु यस्य भार्यारजस्वला ॥ गृहपाका समु
द्भूतसत्तुभिः पायसेन वा ॥ पिंडरानं प्रकुर्वन्ति हेमश्राद्धे कृते सदा ॥ नामंत्रणाग्नौ करणे विकिरोने वदीयते ॥

रसिप्रश्नोपि नैवात्र कर्तव्यः केनचिद्भवेत् ॥ हिरण्यंतत्पुनः श्राद्धे गृहीतं नैव दुष्यति ॥ तेन नित्यक्रिया । कार्या हिर
ण्येन न संशयः ॥ समग्रं यस्य शक्तोति कर्तुं नैवेह पार्वणं ॥ अपि संकल्पविधिना काले तस्य विधीयते ॥ पात्रे भो
ज्यस्य चानस्य सागः संकल्प उच्यते ॥ तत्प्रयुक्तो विधिर्यक्त स तेन व्यपरिश्यते ॥ त्यक्ताग्नेः पार्वणं नास्ति नै
कोदिष्टं सपिंडं ॥ अत्यक्ताग्नेस्तपिंजोस्ति क्ति स्तरु संकल्प भोजयेत् ॥ पिंडमात्रं प्रशतं यं मभावेद्व्यविप्र
योः ॥ श्राद्धाहनिनुसं प्राप्ते भवेन्निरागोपि वा ॥ अष्टमृष्टिभवेत्किं चित्किंचिद्दद्यादशक्तश्चेदुदकुंभारिकं द्वि
जनिर्वापमेव दद्यात्पिंडं चाप्यभिनिर्वपेत् ॥ तिलोदके स्तर्पयेच्च पितृंस्तान्क समाहितः ॥ अग्निना वा दहत्क
क्षं श्राद्धकाले समागते ॥ तस्मिन्नुपवसेद्वृत्तिजपेष्टा श्राद्धसंहितां ॥ तृणानि वागवेदघामतुप्राप्तं विलंघये
त् ॥ अपि मूलफलैर्वापि यः कुर्यान्निर्धनो द्विजः ॥ यदैव तर्पयत्यद्विराहिताग्निर्दिने दिने ॥ पित्र्यं ते नैव चात्रो

वि. ३.

१९

निवारिकादि क्रियाफलं ॥ वसिष्ठदेवलावपि ॥ एवमेवंशाकमूलफलानैकास्तवा सो गोभूमिकोचनैः ॥ अ
द्विर्वोविप्रसंवासात् पितृणां प्रीतिमाचरेत् ॥ अनाभावे फले र्वापियेदं श्रान्तिनरः स्वयं ॥ तेन श्राद्धं प्रकुर्वीत पि
तृणां तृप्तिकामतः ॥ अत्राप्यसामर्थ्ययुतः कराग्रस्थितो स्तिलान् ॥ प्रणम्य द्विजवर्येभ्यो दद्याद्दुहिश्यवे पितृ
न् ॥ तिलैः समाश्रित्यैषि समवेतान् जलान् जलीन् ॥ यतः कुतश्चि संप्राप्य गोभ्यो वा यवसादिकं ॥ सर्वभा
वे वनंगत्वा कक्षा मूलप्रदर्शकः ॥ सूर्यादिलोकपालानां उच्चैरेतत्पठेद्बुधः ॥ शृण्वंतु देवानरकर्मसाक्षिणो न मे
स्ति किंचित्स्त्रिकार्यं योग्यं ॥ त्वय्यंतु भक्त्या पितरो मयैतौ कृतौ भुजौ वर्त्मनि मारुतस्य ॥ इत्येतत्कथितं सर्वं
पितृभक्तिपरायणः ॥ यः करोति कृतं तेन श्राद्धं भवति वा क्षयं ॥ पराधीनः प्रवासी च निर्धनो वा पिमानवः ॥
मनसा भावयुक्तेन श्राद्धं दद्यात्तिलो करे मिति ॥ अथातः पितृमेधिक मनाहितान्नेर्मरणसंशये द्विः स्नापयि

१९

त्वागोमयेनोपलिप्तकुशास्तृतदेशोतंजनंदक्षिणशिरसंसंवेशयित्वाशुचिवस्त्रं परिधाय कुशपवित्रे सर्व
स्य प्रतिशीवरीति संस्थाप्योपासनान्निंरुत्वा समीपे निधायोपनिषदादिब्रह्मविद्यां कर्णमंत्रादिकं आवयेत्
॥ ॐ ब्रह्मविदाप्नोति परां तदेषा मुक्ता ॥ स संज्ञानमृतं तं ब्रह्म ॥ यो वेद निहितं गुहायां परमेव्यो मनः ॥ सोऽश्नुते
सर्वान् कामान्सह ॥ ब्रह्मणा वपुश्चितोता ॥ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः ॥ आकाशाद्वायुः ॥ वायो
रग्निः ॥ अग्नेरापः ॥ अद्भ्यः पृथिवी ॥ पृथिव्या ओषधयः ॥ ओषधाभ्यो नृ ॥ अन्नात्पुरुषः ॥ स वा एष पुरुषो नृ
समयः ॥ तस्येदमेव शिरः ॥ ॐ दक्षिणः पुरुषः ॥ अयमुत्तरः पुरुषः ॥ अयमात्मा ॥ इदं पुच्छं प्रति
ष्ठा ॥ तदप्येषः श्लोको भवति ॥ ॐ भृगुर्वैवारुणिः ॥ वरुणं पितरमुपससार ॥ अधीहि भगवो ब्रह्मेति ॥ तः
स्मा एतत्प्रोवाच ॥ अंनं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति ॥ तद्वाच ॥ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ॥ येन जा

वि. ३.
२०

ॐ

विजीवन्ति। यत्प्रसवस्यभि संविशन्ति। तद्विज्ञासस्व। तद्वृत्तेति। सतपोनप्यत। सतपस्तत्त्वा। इत्यादि॥ ॐ आ
युवः प्राणः संतनु। प्राणार्यानः संतनु। अपानाद्यानः संतनु। व्यानाच्चक्षुः संतनु। चक्षुः श्रोत्रः संतनु
नु। श्रोत्राश्मनः संतनु। मनसोवाचः संतनु। वाचआत्मानः संतनु। आत्मानः पृथिवीः संतनु। पृथिव्या
अंतरिक्षः संतनु॥ अंतरिक्षादिवः संतनु। दिवः सुवः संतनु॥ १२॥ इत्यादि। एतान् श्रावयेत्॥ अथ ते
न गोदानानि दशानानि कारयेत्॥ असह्यारखलुजंतूनां प्राणोऽक्रमणवेदना॥ प्राणानां सखनिर्गत्ये
धेनुमेतामहं ररे॥ गवामंगेषु तिष्ठन्ति सुक्ताधेनुं दद्यात्॥ अथ कर्त्ता उपवीती प्राणानां यस्याधेस्यारि
संकल्प्य पितुर्गोत्रस्याशु कशर्मणः सुखेन प्राणोऽक्रमणार्थमुक्तांति गोदानं करिष्ये॥ विष्णुस्वरूपं प्रा
प्त्यर्थं अर्चयित्वा गां चार्चयित्वा गवामंगेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश॥ तस्मादस्माच्छिवं मे स्यादिह लो

पुः

२०

के परब्रह्म ॥ इत्यादि मंत्रां जपित्वा कुशलितोदकानि गृहीत्वा रमांगोरुद्रदेवतांतस्य स्नायं हिरण्यं चा-
अमुकशर्मणे ब्राह्मणाय दातुमहमुस्मृजे गोदानप्रतिष्ठासि ध्यर्थं अग्निदेवतं हिरण्यं दातुमहमुस्मृजे-अ-
मुकस्य सुखेन प्राणोक्रमणमस्त्विति ब्रूयात् ॥ एवं मरणसमये संतापनिवृत्त्यर्थं संतापधेनुं दद्यात् ॥ ऋण-
त्रयापाकरणाय ऋणधेनुं दद्यात् ॥ शरीरे स्थित पापनिवृत्त्यर्थं पापधेनुं दद्यात् ॥ तथामोक्षप्राप्त्यर्थं मो-
क्षधेनुं दद्यात् ॥ जन्मारभ्य मरणपर्यंतं ज्ञानाज्ञानकृत सकल पापनिर्हणार्थं सर्वप्रायश्चित्तधेनुं दद्यात् ॥
एवं वैतरणी गोदानं प्रथमेऽग्निद्वारे शोऽग्निवा कुर्यात् ॥ यमद्वारे पुरेद्योरेतन्नावेतरणी नदी ॥ तांतर्तुंगं प्रय-
स्यामि कुस्मावेतरणी नदी ॥ स्वयं वेददाति ॥ तदा एवं पाठः ॥ नो चेत्तांतारयितुं कामो गामि स्यादि पठेत् ॥
गोनिष्क्रयं वारदद्यात् ॥ सर्वत्रदक्षिणां दद्यात् ॥ अथ कायिकवाचिकमानसिकसांसारिणः सफलरोषनिवृ-

वि. ३.

२१

त्यर्थं रशदानानि कुर्यात् ॥ गोभूतिरुहिरण्याज्यवासोधान्यगुडामिव ॥ रौप्यं लवणमिसा ऊर्दशदानानि
वेकमात्र ॥ आधुषरतिअत्रापेक्षितं ॥ उर्ध्वो छिष्टाधो छिष्टे अस्मान् भोजनानां दोषपरिहारार्थं प्रत्येकं क
छत्रयं कुर्यात् ॥ एककछप्रत्याम्नायं एकागो ॥ तथा चोक्तं ॥ एकां कछेति कछेद्वेति स्वश्चां दायणे व्रते ॥ ग
वाभावनिष्क्रम्य वा प्रशस्तशतकछ ॥ तिथ्यादिमरणं प्रायश्चित्तं दुष्टतिथौ भद्रायो भद्रान् ॥ विषमचरण
नक्षत्रे हिरण्यं वारक्तवस्त्रं ॥ पंचके एकाशीतिपलं कां स्पमिति सर्वं पूर्वमेवोक्तं ॥ मुख्यं शरीराभावे पूर्वो
क्तरीत्या पर्णशरप्रतिकृतिं कुशोर्वानिर्मोयैर्णया सूत्रेण वा वेष्टयन्नापयित्वा चंदनपुष्पादिभिरनुलिप्य
वस्त्रोपवीतकस्माज्जिनेराद्याद्य ॥ आसाविहेति ॥ तत्र पितरमावाह्यार्थं दकारिदत्त्वा उपनिषत्कर्णमंत्रानु
क्त उक्तां तगोदानादीनि कृत्वा प्राणोक्ता मणोने पर्णशरप्रतिकृतौ ॥ अंगे धेतानि निक्षिपेत् ॥ शीर्षे नारीके सं ॥

२१